

II. HARASZTI ÉVA

A fasizmus történetéből

(„The Journal of Contemporary History“ bemutatkozó száma)

1966-ban új angolnyelvű negyedévi történeti szemlével gazdagodott a nemzetközi történettudomány. Az 1964-ben „Institute for Advanced Studies in Contemporary History” néven alakult intézmény („A jelenkori történelemmel foglalkozó kutatók intézete”) a londoni „Wiener Library”-vel* együtt jelenteti meg a „The Journal of Contemporary History”-t (a jelenkori történeti szemlét), melynek célja a XX. századra vonatkozó történettudományi kutatások elősegítése és az eredmények közzététele. A fenti intézet ezt a célt más eszközökkel is — kutatócsoportok szervezése, nyilvános előadások tartása, monográfiák megírására ösztönzés — igyekszik előmozdítani. A „The Journal of Contemporary History” szerkesztőségi bizottságában többségükben politika-, társadalom-, ideológia- és nemzetközi kapcsolatok történetével foglalkozó neves polgári tudósokat, e szakma néhány nemzetközileg elismert doyenjét, és egy-két a marxizmushoz közelebb álló történészt találunk. (Ld. A. Bullock, G. Craig, P. Geyl, J. Joll, W. N. Medlicott, P. Renouvin, H. Seton-Watson, D. Thomson, L. Valiani, E. Weber, Y. Talmon és mások.) Az első évfolyamban megjelent négy szám közül az első háromban sikerült egy-egy téma köré csoportosítani a tanulmányokat. („Nemzetközi fasizmus 1920—1945”, „Baloldali értelmiségiek a két világháború között”, és „1914”), a negyedik számban ez nem sikerült és valószínűleg a következő évfolyamok számaiban is nehezen tudják majd e célkitűzést valóráváltani. Ha csak nem módosítják a szerkesztők a lap profilját és teret adnak a XX. század gazdaságtörténeti kérdéseinek is. Ez utóbbi több szempontból kívánatos lenne. Először is: újabb tematikai csoportosítási lehetőségek adódnának — pl. a világgazdasági válság, vagy a német tőkebehatolás Kelet- és Délkelet-Európa országaiba. De ami ennél még lényegesebb: számos jelenség, áramlat magyarázata a gazdasági háttér vagy a gazdaságtörténeti tények ismerete, illetve szerepeltetése nélkül felületesnek és indokolatlannak tűnik. Néhány jeles tanulmányon érződik, hogy a szerző értékes adataival nem tud olyan következtetéseket levonni, amelyek szélesebb társadalmi-gazdasági ismeretek alapján adódnának anyagából; helyenként a szerzők önmaguknak mondanak ellent, holott kutatásuk, feldolgozásuk nem felületes, csupán egyoldalú vagy másodrendű jelenségekre irányult. Az első világháború politikai vagy hadtörténetének részletkérdései nem igénylik annyira a gazdaságtörténeti jelenségek ismeretét, a fasizmus genezise vagy a franciaországi fasizmus természetének jellemzése azonban már feltételezi azt. A szer-

* A londoni Wiener Library — nem bécsi könyvtárat jelent, névadója a könyvtár Wiener nevű alapítója volt.

kesztők (W. Laqueur és G. L. Mosse) szívesen fogadják a lappal kapcsolatos javaslatokat vagy akár tanulmányokat is.

Jelen ismertetésben a lap jellegét és tematikáját csupán a fasizmussal foglalkozó első szám (1. évfolyam 1. sz.) tanulmányai gondolatmenetének ismeretetésével kívánjuk bemutatni. A tanulmányok részletes kritikai elemzését távolabbi — esetleg néhány évfolyam tapasztalatából leszűrhető — feladatnak tekintjük. A folyóirat induló számában találjuk a bevezetőül szánt szerkesztőségi jegyzetet (III—VI. l.), amely bemutatja a lap témakörét: a tanulmányok és viták a XX. századi Európa problémáit, jelenségeit, legújabbkori történelmét ölelik fel, ahol szükséges, visszatekintéssel a XIX. századra, kitekintéssel — ha kell — más földrészek felé. Minthogy azonban a legújabbkori európai történet számtalan kérdése és részlete feltárásra, megválaszolásra vár, a folyóirat a központi kérdések, áramlatok, jelenségek megválaszolására, megírására kíván ösztönözni. Egyszermind arra törekszik, hogy a szak- és laikus közönség figyelmét egyaránt felkeltse, és bővítse azt az egyre inkább önmagába zárt tábort, amely a történészkiadványokat olvassa. Ennek az első számnak témája a nemzetközi fasizmus 1920—1945 között.

L. Woodward „The History of British Foreign Policy in the Second World War” c. mű szerzője a legújabbkori történelem kutatásának elvi és gyakorlati kérdéseit fejtegeti (1—13. l.). Utal arra a tényre, hogy 1920-ig, a „Royal Institute of International Affairs” megalakulásáig Angliában nem folyt a jelenkorra vonatkozó kutatás és oktatás. Koruk kérdései homályban álltak az ország politikusai előtt, néhány külföldi tudósító gondolatébresztő könyveit (Wallace, Steed stb. műveit) általában nem ők olvasták. Ma már merőben más a helyzet Angliában és az angol nyelv-területeken. A veszély ma már, főleg az Egyesült Államokban, az, hogy túlságosan előtérbe helyezik a jelenkori történelem tanulmányozását. A szerző vitába száll azzal a tévhitel, hogy a jelenkori történelem írása egyenlő a tudománytalansággal. Az eredmény általában a forrásanyag mennyiségétől és minőségétől függ. S korunk statisztikailag megfogható, mérhető és mérlegelhető forrásanyaga minden korábbi korszak forrásanyagát felülmúlja. A titkosnak vélt vagy ítélt adatok nagyrésze is kikutatható, ha az illető tudja, hol keresse. Mint Sir Lewis Namier megállapította, a legtöbb titkot kinyomtatták, csak tudni kell megtalálni.

G. L. Mosse („The Crisis of German Ideology” c. mű szerzője) „A fasizmus genezise” címmel tulajdonképpen az európai fasizmus általános és specifikusan középkelet-európai jellegzetességeit, jegyeit kísérli meghatározni (14—26. l.). Gondolatmenete így foglalható össze: Európában már Hitler előtt számos országban fasiszta pártok alakultak, s nem látszott lehetetlennek 1936-ban egy fasiszta Európa létrejötte. Az európai fasizmusnak nem volt közös alapítója, de Európa-szerte hasonló problémák születtek a fasiszta pártokat, és ezek valamennyien hasonló megoldásokat javasoltak. A fasizmus a XIX. század végén a pozitívizmus és liberalizmus elleni támadásból származik. Az ipari társadalom szülötte; a polgár úgy érezte, hogy egyénisége és az a társas viszony, amelyre személyes kapcsolatai, a polgári morál és biztonság épült, veszélyeztetve van, illetve semmissé válik. Lázadása a művészetben az expresszionizmusban fejeződött ki, politikai síkon fasizmusban. Az expresszionizmus is, a fasizmus is az ösztönre és lélekre apellálva, az atomizálódott, társadalomtól elidegenült teljes ember visszaállítására törekedett. A fasizmus egyik kérdőjele: hogyan szabályozza e lázadást? Hogyan birkózzék meg a maga által keltezt káosszal? Hogyan irányítsa át hatékony politikai erővé? A szerző utal a fasizmus „elő-

ideológusaira”, a francia G. Sorel-ra és G. Le Bon-ra, s az általuk adott receptekre: az irracionális konzervativizmusra és a vezér mágikus tömegszuggesztiójára. Ez a konzervativizmus erőteljesen hivatkozik a nemzeti hagyományokra és a modern társadalom által már kissé szétzilált családi kötöttségekre, az egyének arra a törekvésére, hogy valamilyen határozott csoportba tartozzanak. Ez a konzervativizmus ugyanakkor összefonódik a mozgással, a „mozgalom” az életetője; vezérei nagyrészt az első világháború frontarcosai voltak: Röhm, Codreanu, De Bono, Szálasi. A fasizmus szabályozó gépezetéhez tartozott a kultusz, a liturgia eleme, a jelszavak szakadatlan ismétlése, a szimbólumok felmutatása. A fasizmus — a szerző megítélése szerint — az ifjúság mozgalma volt. Hierarchián alapult, a nép vagy nemzet „szolgálatában” —, ahogyan vezérei leegyszerűsítették. Nyugat-Európában az ideális fasiszta állameszme a korporációs állam volt, ugyanitt tömegbázisát a polgárság adta. A munkásság és parasztság azokban az országokban fertőződött vele, ahol a burzsoázia nem vált olyan erőssé, mint másutt, s ahol a marxista mozgalommal nem találkozott e két társadalmi osztály. A fasizmus kialakulásában a gazdasági helyzet kevésbé számítható döntő tényezőnek, mint a kulturális befolyás — ez a szerző nézete. Nyugat-Európában azonban élesen el kell határolni a fasizmust és a reakciós kormányzatokat, bár sok fasiszta szervezet támogatta a monarchikus kormányzatokat. (Pl. a rexisták a belga monarchiát.) A szerző példának hozza fel Horthy diktatúráját, mint reakciós, de nem fasiszta kormányzatot, és Franco diktatúráját, amely saját fasiszta mozgalomát, a falangot semmisítette meg, hogy egy Horthy-féle diktatúrát teremtsen. Egyes országokban a fasizmus eltérő jegyei abból állapíthatók meg, hogy a fajelmélet és antiszemitizmus jelen volt-e vagy sem. A fasizmusnak sem az egyik, sem a másik nem feltétlen szükséges velejárója; ezek több országban (Olaszország, Spanyolország) újabb fellendüléshez „segítették” a fasiszta mozgalmat. Csupán Közép-Kelet-Európában volt a fajelmélet már kezdettől a fasiszta ideológia fő kelléke. Itt volt a zsidóság leginkább sebezhető, s a kereskedelembe való részvétele miatt több országban (Románia, Magyarország) „a” kizsákmányolónak látszó középosztály. Az első világháborút követően a kelet-európai zsidóság jelentős része Németországba és Ausztriába emigrált; az európai fasizmus számára talán itt vált megszembélyesíthetővé az „ellenség”. Nemzeti felszabadító harcai révén Kelet-Európa egyébként is könnyen vált a romantizmus és fajelmélet talajává; Hitler e tradíciókra és a „zsidókérdésre” épített. Számára az ellenség nem valami elvont marxizmus volt, hanem „a zsidóság”. A közép-kelet-európai tömegterroron és tömeggyilkosságon alapuló fasizmus, azaz a német fasizmus, nem azonos a nyugat-európai fasizmussal. A fasizmus belső ellenségei után szükségszerűen fordította kifelé arculatát, csápjait. Hitler új Európát, Mussolini Mare Nostrumot, Péron egy Argentína uralta Dél-Amerikát akart, Kelet-Európában pedig elég irredenta akadt erre a szerepkörre.

R. J. Soucy (készülő műve „Conservatism and Fascism in France”) a franciaországi fasizmus jellegének meghatározására vállalkozott (27—55. l.). Mind a háborút megelőző, mind a háború időszakában meglévő fasiszta pártok és vezetők jellegét, természetét, ideológiai vonásait taglalja. Utal a nehézségekre is: a franciaországi fasiszta mozgalom nem volt egységes, nem volt központosított szervezete sem. Más és más vonalat képviselt az 1925-től, a G. Valois által alapított „Faisceau”, a J. Doriot által 1936-ban létrehozott „Parti Populaire Français” (PPF), a M. Déat „Rassemblement Nationale Populaire”-je (RNP), valamint az egyik neves francia fasiszta újság, a „Je suis partout”, továbbá

a fasiszta ideológusok, mint R. Brasillach és P. Drieu La Rochelle. A szerző sokoldalú kérdésfeltevéssel közelít témájához: Hazai politikai hagyományokból fakadt vagy importeikk volt-e a francia fasizmus? Azért volt-e a politikai életben a háború előtt és folyamán viszonylagosan gyenge erő, mert nem volt átfogó filozófiája? Mennyiben volt köze, kapcsolata a francia konzervativizmushoz? Nemzetiek vagy európaiak voltak-e céljai? Mennyiben különbözött a német nemzeti szocializmustól, és ha igen, miért volt annyi német kollaboráns Franciaországban a háború alatt? Mi volt a fasiszta francia ideológusok politikai, filozófiai, gazdasági programja, milyen körben hatottak és milyen fajta írásokban körvonalazták véleményeiket? A szerző részletes eredményeiből kiemelhető az a megállapítása, hogy bár a francia fasiszták számára a latin fasizmus (olasz, spanyol, portugál) volt a vonzó példa és a német náciizmus számos eleme mindvégig idegen maradt, mégis a náciizmus, „a hitleri embertípus” vált 1940-től mintaképükké. Dekadenciára és demokratizmusra hajlamos honfitársaikkal ellentétben a harmadik birodalom emberei mutattak számukra utat a liberális és kommunista Európával szemben.

A sokféle változatban jelentkező franciaországi fasizmusnak egy képletét vázolja fel G. D. Allardyce (J. Doriot készülő életrajzának szerzője), mégpedig egy változó képletét: Jacques Doriot politikai átalakulását (56—74. l.). A tanulmányban elsősorban nem az eseménytörténeti részeket s nem is Doriot jellembeli portréjának megrajzolását kell kiemelni, hanem a francia—szovjet kapcsolatok alakulásának hatását e balról induló politikus jobbrafordulásában és a francia Kommunista Párttal való szakításában. 1935-től Doriot a Hitlert „megbékéltető” angol politikusok francia megfelelője. Az 1935-ben alakult Népfronton belül már a szovjetellenes és hazai kommunista-ellenes vonalat akarja kifejleszteni, majd, miután ez nem sikerül, a Népfront ellen uszít. Ideológiájában mindvégig egymásnak ellentmondó felfogásokat képviselve, 1935—36 fordulóján Doriot a hazai fasizmust ellenzi, és a Németországhoz való közeledést sürgeti. Szervezete a „Parti Populaire Français” (PPF) kezdetben „béke-fasizmusnak” indult, inkább kommunista-ellenességével, mint a római és berlini modellek utánzásával tűnt ki. Aktivizmusra hajló természetét az európai fasizmus „élénksége” megragadta. A belső-franciaországi helyzet 1934-től kedvezett a baloldallal és a Népfronttal szembehelyezkedő rétegek által keresett új, „vaskezü” ember megjelenése és egy „újszerű”, vasfegyelmű párt megalakulása számára. 1936-ban Doriot fasizmusa még számos kelléket nélkülözött, de találó a szerző jellemzése: fasiszta felfogásában a kommunisták helyettesítették a zsidókat. Vázlatos, de úgy véljük, találó a PPF rajza: tagjai a paramilitáris szervezetek volt sorkatonái, nacionalisták, utópista fasiszták, jobboldali újságok és klubok, kávéházak fiatal „intellektüeljei”, akik előtt Doriot tapasztalt és erőteljes politikusnak tűnt. Kezdetben mind a PPF, mind Doriot számára a háború és a kommunizmus elleni küzdelem egy és ugyanaz volt. Azonban a politikai realitások felett nem lehetett sokáig szemet hunyni. Az emocionalizmustól és a kívánságoktól vezérelt gondolkodású Doriotnak és a PPF-nek 1938 diplomáciai eseményei új irányt adtak. A német megszállás folyamán Doriot útja természetesen végül torkollott a kollaborációba.

A Lyttelton oxfordi kutató az olaszországi fasizmusnak úgynevezett második hullámát jellemző tanulmányában (75—100. l.). Ez az olasz fasiszta hatalomátvétel 1921-től 1928-ig tartó hosszas folyamatában az 1925 januári Matteotti-válságtól kezdődött. Mussolini január 3-i beszéde volt a határozott választóvonal az alkotmányos kormányzat és a diktatúra között. A tanulmány

jellegzetes terméke a részletező, vagy ahogyan egy angol kutató (J. Joll) nevezi, a „nüansztörténetírásnak” („history of nuances”). Egész rövid bevezetés után a szerző szinte beleesik anyagába, szinte napról-napra idézve véleményeket, eseményeket, beszédeket a fasiszták római és vidéki szervezeteiről, erejéről, befolyásáról. A tanulmány előfeltételezi az olaszországi fasizmus jellegének, huszas évekbeli története fővonalának ismeretét, de még valószínűbb, hogy kiragadott fejezete a készülő monográfiájának.

Eugène Weber, a Los Angeles-i egyetem modern európai történeti tanszékének professzora, az „Action Française”, a „The Nationalist Revival in France” (A nacionalista újjáéledés Franciaországban) és a „Varieties of Fascism” (A fasizmus változatai) c. könyvek szerzője e folyóiratban a romániai fasizmusról írott cikkével szerepel (101—126. l.). A Corneliu Codreanu által 1927-ben alapított „Mihály Arkangyal Légioja” c. fasiszta szervezet leírása, tömegbázisának nyomkövetése, a tagság életkorának megállapítása, a Légio felbomlásának magyarázata azonban a szerző számára csak ürügy, illetve kellék főkérdéskomplexumához, amely röviden ez: Igaz-e az a sokat idézett állítás, hogy a fasiszta mozgalmak tömegeit főleg a közép- és kispolgárság adja? Ebben a vonatkozásban a középosztály fogalmának van-e jelentősége? És végül: ténylegesen és jellegzetesen reakciók-e azok a társadalmi csoportok, melyekből a fasiszták tömegei rekrutálódnak, s ha igen, melyek ezeknek a csoportoknak fő jellegzetességei? Válasza a következő: Nem szükségszerűen adódnak a fasizmus tömegei a társadalom középrétegeiből. Ezt bizonyítja Románia és a Romániához hasonló struktúrájú országok példája. Romániában a parasztság és kisipari munkásság adta a fasizmus tömegeinek jelentős részét. Magyarországon „a Szálasi köré tömörült nemzeti szocialista koalíció tagságának 40⁰/₀-a munkás volt, míg az aktív lakosságnak csupán 23⁰/₀-a foglalkozott iparral és bányászattal”. (Adatait Deák, I.: *National Socialism in Hungary, 1920—1938*” [é. n.] c. műből idézi.) A második kérdésre válasza az, hogy a „középosztály” elnevezés ebben a vonatkozásban félrevezető, mert olyan érdekeltségeket társít e fogalom, amely nem tipikus a fasiszta mozgalmakra. A fasiszták általában nem ismerték el a középosztályt önálló osztálynak és értékeit elvetették. A fasizmus többnyire ott talált tömegekre, ahol akár az ipari munkásság, akár a gazdagok egy szűkebb rétege számára nem volt erős felépítésű párt, — ahol politikai vagy ideológiai vákuum tátongott. Ilyen értelemben használhatjuk — a szerző megítélése szerint — a középrétegek fogalmát; egyetért egy német szociológus véleményével: a fasizmus termékeny talajává az alsó középosztálybeli vagy paraszti hátterű „quasi-proletariátus” vált. A szerző harmadik kérdése: valóban, ténylegesen reakciók-e ezek az emberek? Megtestesítenek-e politikailag vagy társadalmilag visszahúzó irányzatokat? A szerző szerint ez annak a rendszernek jellegétől függ, amelyet a fasizmus támad vagy felvált. E kérdés megközelítésénél a szerző teljesen tévútra kerül. A fasisztává lett emberek pszichéjét vizsgálja, hogyan ütközik a valóságba az otthonról hozott legtöbb esetben idealisztikus becsületesség, erkölcsi kép, hogyan ütközik össze feloldhatatlanul az elmélet és a gyakorlat. Itt szembe állítja az infantilis embert és a cinikust, a francia nevelési rendszert és a németet, s elfelejti, hogy a politikai mozgalmakban résztvevő emberek vagy embercsoportok tetteinek mércéje az, hogy *objektíve* milyen a társadalmi, politikai hatásuk, nem pedig az, hogy *szubjektíve* ezalatt mit éreztek vagy mit éltek át. A műfajilag kettőssé vált tanulmányban rendkívül zavaróan és zavarosan keverednek a lélektani és társadalomfilozófiai fejtegetések.

Ludwig Jedlicka, a bécsi egyetem professzora, a Jelenkori Osztrák Tör-

ténnettudományi Intézet igazgatója „Az osztrák Heimwehr” címmel (127—144. l.) foglalja össze e kérdésről eddig írottakat és tudottakat. Tanulmányának külön érdekessége számunkra az, hogy ami újat nyújt e mozgalom részletkérdéseiről — nevezetesen a Heimwehr olaszországi támogatásáról 1928 óta, Mussolini és Bethlen miniszterelnök egyezségéről, a Heimwehr, illetve az osztrák jobboldal támogatását illetően — azt Kerekes Lajos kutatásainak eredményeiből, cikkéből veszi át. Idézett adataiból ki kell emelni a Bécsben 1949-ben megjelent titkos Mussolini-Dollfuss levelezés idevonatkozó részeit. Ezek kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Mussolini olyan eszköznek vagy fegyvernek használta fel a Heimwehrt, amellyel Dollfusst Ausztria belpolitikájának fasizálására akarta kényszeríteni. Különösen érdekes Mussolini 1933. szeptember 9-i levele, amelyben kifejti, hogy Ausztriának azért kell a fasizmus útjára lépnie, mert csak így védekezhetik a nemzeti szocializmus ellen.

P. M. Hayes oxfordi kutató, Quisling életrajzírója, e számban közzétett tanulmányában csupán Quisling politikai eszméit igyekszik felvázolni (145—157. l.). Ha ironizálni akarnánk, azt mondhatnánk, hogy valamennyi tanulmányíró közül ő vállalkozott a legnehezebb feladatra. Tanulmányából ugyanis az derül ki, hogy éppen az eszmék hiánya jellemezte Quisling politikai karrierjét; egy valóságtól elrugaszkodott, befelé forduló, embergyűlölő, antiszemita, nacionalista, elhivatottsági érzésektől eltelt pszichopata volt. Az agrárpárt örült, amikor 1933-tól megszabadult tőle. Nemzeti egységpártjának keretei és céljai Hitler-től, az SS-től köleszöngött formák és célkitűzések voltak. „Eszmevilágára” Alfred Rosenberg művei és a „Protocols of the Elders of Zion” c. szörnyirat hatottak. Amiről viszont szívesen olvastunk volna és amire talán inkább akadtak volna hasznos részletadatok is: az Quisling önmaga által kijelölt közvetítő politikája Németország és Anglia között a második világháborút megelőző néhány esztendőben.

E. Oberländer, a „Tolstoi und die revolutionäre Bewegung” c. mű szerzője elméleti, valamint szerkezeti gyengeségekkel terhes cikkében az Összorosz Fasiszta Párt létrejöttét, az orosz emigráns társaság fasiszta kísérleteit igyekszik bemutatni (158—173. l.). Ez a vállalkozás nem is lehetett sikeres, hiszen olyan emigráns „mozgalom” jellemzésére törekedett a szerző, amely nem volt mozgalom. S a világ több részére szétszóródott orosz jobboldali csoportosulások ténykedését tudományosan feldolgozni néhány folyóirat és újság alapján lehetetlen. A szerző mentségére szóljon, hogy ezt ő maga is érzi és felveti munkájának kezdetleges, illetve bevezető jellegét. Ugyanakkor jócskán megtűzdeli írását lapalji jegyzetekkel. Ezzel ellentétes módszerű írás Hugh Thomas-nak, a spanyol polgárháború ismert angliai szerkesztőjének tanulmánya. A szerző „The Spanish Civil War” c. műve 1962-ben elnyerte a Somerset Maugham-díjat. Ő rutinos esszéíróban, jegyzetek mellőzésével, röviden és hiányérzetet keltve jellemzi José Antonio Primo de Rivera-t, a spanyol fasizmust, annak összetevőit, eredőit (174—182. l.). A vázlatos írásmű bemutatja, hogy szerzője mennyire uralja témáját, ugyanakkor rávilágít arra is, mily kevés fáradságot vett Hugh Thomas, hogy vázlatát koncepciózussá tegye. Primo de Rivera jellemzését megkezdi, de nem fejezi be; fasizmusát és értelmiség-ellenességét főleg pszichológiai tényezők eredményeként érzékelteti. A spanyol fasizmus csoportjait is csupán felsorolja: annak is kevés, aki az eseményekkel ismerős, s azok számára sem elegendő, akik áttekintést kívánnak szerezni.

Meggondolkoztató, átfogó igényű írás *Hugh Seton-Watson* „Jobb- és baloldali fasizmus” c. elmefuttatása (183—197. l.). Nézőpontja természetesen

polgári, módszere, problémalátása azonban igényesen tudományos. Tudása horizontális és vertikális; számára a faszizmus a két világháború közötti időszak világszerte jelentkező problémája — mint ahogyan az is volt —, a jövőre nézve pedig potenciális veszély Európa egyes és Európán túl számos államban. Ami több brit és francia történész számára kérdés, az az ő számára is az: hol lehet határt vonni a konzervativizmus és faszizmus között. A fogalmaknak igyekszik pontos értelmezést adni és tisztázni, hogy a politikai propaganda szolgálatában ma pl. a reakciós vagy fasiszta jelzőhöz milyen képzetek és jelentések fűződnek. Azonban több vonatkozásban nem lehet egyetérteni Seton-Watsonnal. Hogy csak néhányat említsünk: Szerinte Hitler rendszere nemcsak a német zsidók ezreivel végzett, hanem gyökeresen átalakította a német társadalom osztályainak és egyedeinek életformáját. Ezért ezt forradalomnak nem nevezni „doktrinér perverzitás”. Nem lehet teljesen egyetérteni a szerzőnek azzal a megállapításával sem, hogy reakciós nem létezett Angliában. (Ha a reakciós célokra egy elmúlt politikai rendszer vagy vallásos hit visszaállításának törekvését értjük.) Az igaz, hogy Angliában nem akarták az 1832-es vagy 1867-es választójogi reformtörvényeket visszaesinálni, vagy nem kívánták volna vissza a Stuartok despotizmusát. Ellenpéldának Franciaországot hozza fel: itt még sokáig erős — bár csak a kisebbség részéről megnyilvánuló — királysági érzelmek uralkodtak a forradalmat követő időkben. Azt írja Seton Watson, hogy a társadalmi struktúra reakciós felfogásának két főeleme van: az ipari-városi gazdasági élet elvetése és az a hiedelem, hogy a régi uralkodó osztálynak a tömegekkel való szövetkezése a kapitalisták ellen közérdek. Ez a felfogás épphogy klasszikusan illett a kapitalista Angliára a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben. Érdekesebb viszont Seton-Watson meghatározásai a „reakcióról” és a „konzervatívról”. Egyet lehet érteni a szerző cikkét záró szavaival is: nem az volt a célja, hogy végleges definíciókat vagy válaszokat adjon; inkább az, hogy ráterelje a figyelmet azokra a mozgalmakra, amelyeket ma is legjellemzőbben fasisztának nevezhetünk. És — helyesen — nem utolsósorban azért tartja szükségesnek a faszizmus összehasonlító vizsgálatát, hogy mielőtt még nem késő, az új nemzedékeket régi veszélyekre figyelmeztessük.

A *Journal of Contemporary History* nemzetközi faszizmussal foglalkozó számának gondolatébresztő tanulmányai arra intenek: mennyi tennivaló van még a faszizmus történetének összehasonlító és a jelenben hasznosítható vizsgálata területén. A folyóirat anyaga sok segítséget, új szempontokat nyújt a magyarországi faszizmus kialakulásának feldolgozásához is.